

TRAGEDIJA SREDNJE EVROPE*

Milan Kundera

U novembru 1956., kratko prije nego će artiljerijska vatra srazniti njegov ured, direktor Mađarske novinske agencije poslao je cijelom svijetu teleks s očajničkom porukom kojom javlja da je počeo ruski napad na Budimpeštu. Depeša je završavala ovim riječima: "Umrijet ćemo za Mađarsku i za Evropu".

Šta je značila ta rečenica? Svakako to da ruski tenkovi ugrožavaju Mađarsku i s njom i samu Evropu. Ali u kojem je smislu Evropa bila ugrožena? Jesu li se ruski tenkovi spremali prodrijeti preko mađarskih granica na Zapad? Ne. Direktor Mađarske novinske agencije smatrao je da Rusi,, napavši Mađarsku, napadaju i samu Evropu. On je bio spreman umrijeti da bi Mađarska ostala mađarska i evropska.

Pa čak i ako se smisao te rečenice čini jasnim, ona nas nastavlja zaokupljati. U Francuskoj, u Americi, uobičajeno se misli da tokom invazije posrijedi nije bila ni Mađarska ni Evropa, nego politički režim. Reklo bi da prijetnja nije

* Milan Kundera, *The New York Review* April 26, 1984., prevod s francuskog Edmund White. Pronicljivo ukazavši na profetski naboj bolne aktualnosti fenomenalnog Kunderina ogleđa ponovno je svoj dragocjeni urednički prinos časopisu pružila naša suradnica i prijateljica, vrsna zagrebačka spisateljica Ljiljana Filipović na čemu od srca zahvaljujemo, i u ime naših čitatelj/ic/a.

ni postojala za Mađarsku kao takvu; tim više kako bi iko mogao svhatiti zašto se jedan Mađar, suočen s vlastitom smrću, obraća Evropi. Kad Solženjicin raskrinkava komunističku opresiju, priziva li on Evropu kao fundamentalnu vrijednost za koju vrijedi umrijeti?

Ne. "Umrijeti za svoju zemlju *i* za Evropu" – to je fraza o kojoj se ne razmišlja u Moskvi ili Lenjingradu; o tako nečemu se razmišlja samo u Budimpešti ili Varšavi.

2.

Šta Evropa zapravo znači Mađaru, Čehu, Poljaku? Tisućama godina ti su narodi pripadali dijelu Evrope u kojem se ukorijenilo rimsko kršćanstvo. Sudjelovali su u svakom razdoblju njene historije. Za njih, riječ "Evropa" nije zemljopisni fenomen, nego ima duhovno značenje sinonimno s riječju "Zapad". U trenutku kad Mađarska više nije evropska – znači ne više zapadnjačka – udaljava se od svoje sudbine, od vlastite historije: gubi suštinu svoga identiteta.

"Zemljopisna Evropa" (koja se pruža od Atlantika do Urala) bila je uvijek podijeljena na dvije polovice koje su se odvojeno razvijale: jednu vezanu za stari Rim i katoličku crkvu, a drugu ukotvljenu u Bizant i pravoslavnu crkvu. Nakon 1945., granica između dvije Evrope pomjerila se nekoliko stotina kilometara na zapad, a nekoliko naroda koji su sebe uvijek smatrali Zapadom, probudilo se na Istoku.

Kao rezultat, u poslijeratnoj smo Evropi dobili tri osnovne situacije: Zapadnu Evropu, Istočnu Evropu i, najkompliciranije, dio Evrope zemljopisno u centru, kulturno na Zapadu, a politički na Istoku.

Kontradikcije Evrope koju nazivam Centralnom pomoći će razumjeti zašto se sva evropska drama u zadnjih tridesetpet godina koncentrirala u tom dijelu: veliki mađarski otpor 1956. i krvavi masakr koji je uslijedio; Praško proljeće i okupacija Čehoslovačke 1968.; ustanci Poljaka 1956, 1968, 1970 i nedavno. Po dramatičnom sadržaju i historijskom učinku, ništa što se dogodilo u "zemljopisnoj Evropi" na Zapadu ili Istoku, ne može se porediti s nizom ustanaka u Srednjoj Evropi. Svaki od njih imao je podršku gotovo cijelog stanovništva. Svaki put, režim se ne bi mogao braniti dulje od tri sata ukoliko

bi izostala podrška Rusije. Prema tome, ne može se više smatrati da je to što se dešavalo u Pragu ili Varšavi u suštini drama Istočne Evrope, Sovjetskog bloka, komunizma; to je drama Zapada – Zapada kidnapovanog, izmještenog, isprana mozga, ali koji i dalje insistira na obrani vlastitog identiteta.

Identitet naroda ili civilizacije odražava se i koncentrira u onome što je plod uma – što poznajemo kao "kulturu". Ako tom identitetu prijete nestanak, kulturni život postaje još intenzivniji, važniji, sve dok sama kultura ne postane živa vrijednost oko koje se svi okupljaju. Upravo stoga, u svakim od ustanaka u Središnjoj Evropi veliku i odlučujuću ulogu imali su kolektivno kulturno pamćenje i suvremeni kreativni napori – mnogo veću i daleko odlučniju nego u bilo kojem drugom evropskom masovnom revoltu.

I baš su mađarski pisci, okupljeni u grupi nazvanoj prema romantičnom pjesniku Sándoru Petöfi-ju, pokrenuli moćnu kritiku koja je dovela do eksplozije 1956. Pozorište, filmovi, književnost i filozofija iz godina netom prije 1968., doveli su u konačnici do Praškog proljeća. Čuveni revolt poljskih studenata 1968. izazvan je zabranom drame Adama Mickiewicza, najvećeg poljskog romantičnog pjesnika. Sretni brak kulture i života, kreativnih postignuća i sudjelovanja običnih ljudi, obilježio je ustanke u Srednjoj Evropi neopisivom ljepotom koja će zauvijek očaravati one koji su proživjeli ta vremena

3.

Moglo bi se reći: slažemo se da srednjoevropske zemlje brane svoj ugroženi identitet, ali ne samo one. Isto je i s Rusijom. Ona također gubi svoj identitet. Ustvari, nije Rusija nego komunizam taj koji lišava narode njihove suštine, štaviše, njegova prva žrtva bio je ruski narod. Istina je da ruski jezik guši jezike drugih naroda u sovjetskoj imperiji, ali ne stoga što bi sami Rusi željeli "rusizirati" druge, nego stoga što je sovjetska birokracija – duboko anacionalna, antinacionalna, nadnacionalna – trebala neko unificirajuće sredstvo.

Razumijem logiku. Također razumijem koliko se Rusi boje da će se njihovu voljenu domovinu izjednačavati s omraženim komunizmom.

No također je važno razumjeti i Poljaka čiju je domovinu, izuzevši kratko razdoblje između dva svjetska rata, dva stoljeća bila pod ruskim jarmom

i svo to vrijeme izložena "rusizaciji" – pritisku da postanu Rusima – Poljaka strpljivog ali i nepomirljivog.

U Centralnoj Evropi, istočnoj granici Zapada, svi su oduvijek bili vrlo osjetljivi na opasnost koju nosi ruska premoć. Ne samo Poljaci. Frantisek Palacky, veliki povjesničar i najreprezentativnija figura češke politike u devetnasetom stoljeću, napisao je 1848. čuveno pismo revolucionarnoj skupštini Frankfirta, u kojem opravdava kontinuitet postojanja Habsburgškog Carstva kao jedino mogućeg bedema protiv Rusije, "te sile koja je već danas dosegla ogromnu veličinu, a sad ta sila raste izvan dometa bilo koje zapadne zemlje." Palacky je upozoravao na ruske imperijalne ambicije; ona teži postati "univerzalnom monarhijom", što znači svjetsku dominaciju. "Ruska univerzalna monarhija", piše Palacky, "bila bi ogromna i neopisiva katastrofa, nemjerljiva katastrofa bez granica."

Srednja Evropa, tvrdi Palacky, treba biti obitelj jednakih naroda, oko kojih bi svaki njegovao vlasitu individualnost istovremeno tretirajući druge s poštovanjem, omogućivši im zaštitu snažne, jedinstvene države. Taj će san, iako nikad u potpunosti ostvaren, ostati snažan i uticajan.

Srednja Evropa težila je biti Evropa u malom u svoj njenoj raznolikosti, mala arhievropska Evropa, reducirani model Evrope sastavljene od nacija osmišljenih prema jednom pravilu: najveća raznovrsnost na najmanjem prostoru. Pa kako se Srednja Evropa onda ne bi bojala Rusije zasnovane na upravo suprotnom nečelu: najmanje raznovrsnosti na najvećem prostoru?

Zaista, ništa drugo ne bi moglo biti više strano Srednjoj Evropi i njenoj strasti za raznolikost do Rusija: uniformirana, standardizirana, centralizirana, odlučna da transformira sve narode u Carstvu (Ukrajince, Bjeloruse, Armene, Latvijce, Litvance i druge) u jedan ruski narod (ili kako je uobičajeno reći u ovo doba generalizirane verbalne mistifikacije, u "jedan sovjetski narod").

Dakle, ponovo: da li je komunizam negacija ruske historije ili njeno ostvarenje?

Zasigurno je to oboje, *i* negacija (negacija, na primjer, njene religioznosti) *i* ispunjenje (ispunjenje njenih centralističkih tendencija i imperijalnog sna).

Gledano iznutra, iz Rusije, ovaj prvi aspekt – aspekt diskontinuiteta - daleko je snažniji. Sa stanovišta porobljenih zemalja, drugi aspekt – diskontinuitet – daleko se snažnije osjeća.

4.

No da li sam previše isključiv u suprotstavljanju Rusije Zapdanoj civilizaciji? Nije li Evropa, mada podijeljena na istok i zapad, još uvijek jedan entitet utemeljen na starogrčkoj i judeo-kršćanskoj misli?

Naravno. Štaviše, tokom cijelog devetnaestog stoljeća, Rusija se približavala Evropi koja ju je privlačila. A ta fascinacija bila je recipročna. Rilke je tvrdio kako je Rusija njegova duhovna domovina, a niko nije izbjegao uticaju velikih ruskih romana, koji ostaju integralnim dijelom evropskog kulturnog nasljeđa.

Da, sve to je istina: kulturalne zaruke među dvama Evropama ostaju velika i nezaboravna uspomena.

Ali nije manje istinito da je ruski komunizam energično razbudio stare ruske antizapadnjačke opsesije i brutalno je okrenuo protiv Evrope.

No moj predmet nije Rusija i ne želim se izgubiti u njenoj neizmjernej kompleksnosti, koje nisam veliki znalac. Želim prosto još jednom naglasiti: na istočnoj granici Zapada – više nego bilo gdje drugo – Rusiju vide ne samo kao još jednu evropsku silu nego kao odvojenu civilizaciju, *drugu* civilizaciju.

U knjizi *Rodna Evropa* Czeslaw Milosz govori o ovom fenomenu: u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, Poljaci su otpočeli rat s Rusima "duž dalekih granica. Rusi nisu bili nikome naročito zanimljivi... To iskustvo, kad su Poljaci na istoku našli samo ogromnu prazninu, potaklo je poljsku ideju o Rusiji smještenoj 'tamo negdje' – izvan svijeta."

Kazimierz Brandys se u svom *Varšavskom dnevniku* prisjeća zanimljive priče o sastanku jednog poljskog pisca s ruskom pjesnikinjom Anom Ahmatovom. Poljak se jadao: njegova djela su zabranjena, sva odreda.

Ona ga je prekinula: "Jesu li vas zatvarali?"

"Ne."

"Jesu li vas barem istjerali iz Društva pisaca?"

"Ne."

"Pa na šta se Vi zapravo žalite?" iskreno se čudila Ahmatova.

Brandys primjećuje: "To je tipična ruska utjeha. Njima ništa nije tako strašno u poređenju sa sudbinom Rusije. Ali ta utjeha nama nema smisla. Sudbina Rusije nije dio naše svijesti, strana nam je, mi ne snosimo odgovornost za nju. Ona nas pritišće, ali to nije naše nasljeđe. Takav je bio i moj odnos prema ruskoj književnosti. Plašila me je. Čak i danas me užasavaju neke Gogoljeve priče i sve što je napisao Saltikov-Sčedrin. Volio bih da njihov svijet ne poznajem, da ga nikad nisam ni upoznao."

Brandyseve opsake o Gogolju naravno ne umanjuju vrijednost njegova umjetničkog djela; one radije izražavaju užasnutost svijetom koji inspirira njegovu umjetnost. To je svijet koji nas – pod pretpostavkom da smo izvan njega – fascinira i privlači; u trenutku kad nas on okruži, otkriva se njegova užasavajuća stranost. Ne znam da li je gori od našeg, ali znam da je drukčiji: Rusija poznaje drukčiju (veću) dimenziju katastrofe, drugi pojam o prostoru (prostoru tako ogromnom da proždire čitave narode), drugi osjećaj za vrijeme (sporo i strpljivo), drugi načine smijanja, življenja i umiranja.

Eto zašto su zemlje Središnje evrope osjećale da promjena njihove sudbine koja se desila nakon 1945. nije tek politička katastrofa: to je bio i napad na njihovu civilizaciju. Duboko značenje njihova otpora je borba da se očuva identitet – ili, drugim riječima, da se očuva njihovo zapadnjaštvo.

5.

Nema više nikakvih iluzija o režimima ruskih satelitskih država. No ono što zaboravljamo je njihova suštinska tragedija: ove su zemlje izbrisane s mape Zapada.

Zašto je taj nestanak prošao nezapaženo? Uzrok možemo locirati u samoj Središnjoj Evropi.

Povijest Poljaka, Čeha, Slovaka, Mađara bila je turbulentna i iscjepkana. Njihove tradicije i državnost bile su slabije i bez istog kontinuiteta kao kod većih evropskih nacija. Stiješnjeni između Nijemaca s jedne i Rusa s druge strane, narodi Središnje Evrope svoju su snagu koristili za borbu za opstanak i očuvanje svojih jezika. Pošto nikad nisu bili integrirani u evropsku svijest, ostali su najmanje poznat i najosjetljiviji dio Zapada – dodatno skriven zavjesom njihovih neobičnih i jedva razumljivih jezika.

Austrijsko carstvo imalo je veliku mogućnost učiniti Središnju Evropu snažnom, ujedinjenom državom. No i sami su Austrijaci bili rastrgani između arogantnog pangermanskog nacionalizma i vlastite srednjoevropske misije. Nisu uspjeli u izgradnji federacije jednakih naroda, a njihov neuspjeh značio je neuspjeh cijele Evrope. Nezadovoljni, ostali narodi Srednje Evrope rasturili su njihovo carstvo 1918., ne znajući da je unatoč svojim nedostacima, ono bilo nezamjenjivo. Nakon prvog svjetskog rata, Srednja Evropa se pretvorila u područje s malim, slabim državicama, čija je ranjivost prvo omogućila Hitlerova osvajanja, a u konačnici i Staljinov trijumf. Možda se baš iz tog razloga u evropskom pamćenju ove zemlje smatraju izvorom opasnih nevolja.

Da budem iskren, mislim da grešku koju je napravila Centralna Evropa duguje onome što ja zovem "ideologijom slavenskog svijeta". Namjerno kažem "ideologija", jer je tek dio političke mistifikacije smišljenje u devetnaestom stoljeću. Česi su (uprkos ozbiljnim upozorenjima svojih najrespektabilnijih vođa) voljeli naivno mahati "slavenskom ideologijom" kao obranom protiv njemačke agresivnosti. Rusi su, s druge strane, uživali iskorištavati je kako bi opravdali vlastite imperijalističke ambicije. "Rusi vole etiketirati sve rusko kao slavensko, tako da bi kasnije sve slavensko postalo rusko", izjavio je 1844. veliki češki pisac Karel Havlicek, nastojeći upozoriti svoje sunarodnjake na taj luckasti i neznalački entuzijazam za Rusiju. Neznalački zato što Česi tisuću godina nisu imali nikakvog izravnog kontakta s Rusijom. Usprkos jezičnoj srodnosti, Česi i Rusi nikada nisu bili isti *svijet*: nije bilo zajedničke povijesti niti zajedničke kulture. Odnos Poljaka i Rusa, međutim, nikad nije ni bio drugo do vječita borba na život i smrt.

Josepha Conrada uvijek je iritirala etiketa "slavenska duša" koju su ljudi voljeli prilijepiti njemu i njegovim knjigama zbog njegovih poljskih korijena, pa je on prije oko šezdeset godina, napisao da "ništa nije dalje od onoga što

se u književnom svijetu zove 'slavenskim duhom', nego poljski temperament s njegovom viteškom posvećenošću moralnim nazorima i njegovim pretjeranim respektom za prava pojedinca." (Kako ga dobro razumijem! I ja ne vidim ništa smješnije od tog kulta opskurnih dubina, te bučne i prazne sentimentalnosti "slavenske duše" koju su i meni s vremena na vrijeme prišivali).

Pa ipak je ideja o slavenskom svijetu opće mjesto svjetske historiografije. Podjela Evrope nakon 1945. - koja je ujedinila taj navodno slavenski svijet (uključiv i sirote Mađare i Rumune čiji jezici, naravno, nisu slavenski – ali zašto se zamarati sitnicama?) – izgledala je dakle gotovo kao prirodno rješenje.

6.

Je li prema tome Centralna Evropa kriva što Zapad nije ni primijetio njen nestanak?

Ne posve. Na početku našeg stoljeća, Srednja Evrope je, unatoč svojoj političkoj nemoći, bila veliko kulturno središte, možda i najveće. I mada se važnost Beča, grada Freuda i Mahlera, danas doduše priznaje, njegova važnost i originalnost nemaju mnogo smisla ako ih se ne sagleda na pozadini drugih zemalja i gradova koji su zajednički sudjelovali u, i doprinijeli, kreativnosti Srednje Evrope. Ako je Schönbergova škola zasnovala dvanaest-tonsku tehniku, Mađar Béla Bartók, jedan od najvećih muzičara dvadesetog stoljeća, znao je kako otkriti posljednje originalne mogućnosti muzike zasnovane na tonalnom principu. S djelima Kafke i Haseka, Prag je bio velika protuteža Beču Musila i Brocha kad je u pitanju roman. Kulturni dinamizam ne-njemačkog govornog područja dalje se pojačao poslije 1918., kad je Prag svijetu ponudio inovacije u strukturalizmu i Praški lingvistički krug. A u Poljskoj velika trojka Witold Gombrowicz, Bruno Schulz i Stanislaw Witkiewicz najavljuju evropski modernizam 1950-tih, naime takozvani teatar apsurdna.

Postavlja se pitanje da li se ta kreativna eksplozija slučajno geografski podudara? Ili je ukorijenjena u dugu tradiciju i zajedničku prošlost? Ili, drugima riječima, predstavlja li Srednja Evropa kulturnu konfiguraciju koja ima vlastitu povijest? A ako takva konfiguracija postoji, može li se zemljopisno definirati? Gdje su njene granice?

Precizno ih povlačiti, bilo bi besmisleno. Srednja Evropa nije država: ona je kultura ili sudbina. Njene granice su imaginarne i treba ih ucrtavati i precrtavati sa svakom novom povijesnom situacijom.

Na primjer, već sredinom četrnaestog stoljeća, Karlov Univerzitet u Pragu okupljao je intelektualce (profesore i studente) Čehe, Austrijance, Bavarce, Saksonce, Poljake, Litvance, Mađare i Rumune oko ideje jedne multinacionalne zajednice u kojoj bi svaki narod imao pravo na vlastiti jezik: i doista, pod neizravnim uticajem ovog univerziteta (kojem je Jan Hus, religijski reformator nekad bio rektorom) urađeni su prvi mađarski i rumunski prijevodi Biblije.

Dalje je uslijedilo: husitska revolucija; mađarska renesansa za vremena Matije Korvina koja je imala i međunarodni uticaj; začetak Habsburgškog Carstva kao unije tri neovisne države – Bohemije, Mađarske i Austrije; ratovi protiv Turaka; kontrareformacija u sedamnasetome stoljeću. U to vrijeme posebna narav srednjoevropske kulture javlja se nenadano u izvanrednoj eksploziji barokne umjetnosti, pojavi koja je ujedinila tu veliku oblast, od Salzburga do Viljnusa. Na mapi Evrope barokna Srednja Evropa (kojom je vladala iracionalnost a umjetnošću dominirale likovnost i naročito muzika) postala je suprotni pol klasične Francuske (koju je karakterizirala racionalnost i gdje su književnost i filozofija zauzimale dominantnu poziciju). Iz baroknog razdoblja potiče nevjerovatan zamah srednjoevropske muzike koja, od Haydna do Schönberga, preko Liszta do Bartóka, u sebi kondenzira evoluciju svekolike evropske glazbe.

Devetnaesto stoljeće sučeljava narode kroz njihove nacionalne borbe (Poljake, Mađare, Čehe, Slovake, Hrvate, Slovence, Rumune, Jevreje) iako svi oni – izolirani, egoistični, zatvoreni – prolaze isto veliko egzistencijalno iskustvo: iskustvo naroda koji bira između postojanja i nepostojanja, drugim riječima, između očuvanja svog autentičnog nacionalnog života i asimilacije u veću naciju. Čak i Austrijanci, iako pripadaju dominantnoj naciji carstva, nisu izbjegli takav izbor: morali su birati između vlastitog austrijskog identiteta i utapanja u onaj veći, njemački. Ni Jevreji nisu mogli umaći tom pitanju. Odbijajući asimilaciju, i cionizam se rodio u Srednjoj Evropi i krenuo istim putem kao i drugi srednjoevropski narodi.

Dvadeseto stoljeće svjedočilo je drukčijem stanju: kolaps Austrijske Carvine, ruska anektiranja i dugo razdoblje srednjoevropskog otpora, koji je sav bio jedna ogromna oklada zasnovana na nepoznatom ishodu.

Srednju se Evropu dakle ne može definirati niti odrediti političkim granicama (koje su neautentične, uvijek nametnute invazijom, osvajanjem, okupacijom), nego tim velikim zajedničkm situacijama koje su ljude okupljale i pregrupirale ih na uvijek nove načine duž imaginarnih i promjenjivih granica, koje omeđuju svijet naseljen istim uspomenama, istim problemima i sukobima, istom zajedničkom tradicijom.

7.

Roditelji Sigmunda Freuda su iz Poljske, no mladi Sigmund djetinjstvo je proveo u Moravskoj, današnjoj Čehoslovačkoj. Edmund Husserl i Gustav Mahler također su kao djeca tamo živjeli. Bečki romanopisac Joseph Roth ima poljske korijene. Veliki češki pjesnik Julius Zeyer rođen je u Pragu, u obitelji u kojoj se govorilo njemački; sam je odlučio postati Čehom. S druge strane, maternji jezik Hermanna Kafke bio je češki, ali je njegov sin Franz izabrao njemački.

Ključna figura mađarskog ustanka iz 1956., pisac Tibor Déry, potiče iz njemačko-mađarske obitelji, a moj dragi prijatelj Danilo Kiš, izvrstan romanopisac, je Mađaro-Jugoslaven. Koja isprepletenost nacionalnih sudbina čak i među najreprezentativnijim figurama svake od ovih zemalja!

A svi ovi koje sam upravo nabrojao su Jevreji. Zaista, malo je mjesta u svijetu koja su tako duboko obilježena uticajem jevrejskoga genija. Svugdje stranci i svugdje doma, iznad nacionalnih svađa, Jevreji dvadesetog stoljeća bili su glavni kozmopolitski i integrativni element i Srednjoj Evropi: oni su bili njen intelektualni cement, zgusnuta verzija njena duha, tvorci njena duhovnog jedinstva. Zato volim jevrejsko nasljeđe i utječem mu se s jednakom strašću i nostalgijom kao da je moje vlastito.

Još nešto čini jevrejski narod meni tako dragocjenim: sudbina Srednje Evrope kao da se zgusnula u njegovoj sudbini, odražavala u njoj i tu našla svoju simboličnu sliku. Šta je Srednja Evropa? Nesigurna zona malih naroda između Rusije i Njemačke. Podvlačim, *malih naroda*. Doista, šta su drugo

Jevreji ako ne mali narod, mali narod *par excellence*? Jedini od svih malih naroda svih vremena koji je preživio carstva i razorni marš Historije.

Međutim, šta je mali narod? Nudim vlastitu definiciju: mali narod je onaj čija sama egzistencija može biti dovedena u pitanje u bilo kojem trenutku; mali narod može nestati i on to zna. Francuzu, Rusu ili Englezu pitanje opstanka vlastite nacije nije normalno. Njihove himne govore samo o veličini i vječnosti. Poljska himna, međutim, počinje stihom: "Jošte Poljska ni propala..."

Srednja Evropa kao porodica malih naroda ima vlastitu viziju svijeta, viziju zasnovanu na dubokom nepovjerenju u historiju. Historija, Hegelova i Marksova božica, ta inkarnacija razuma koji ocjenjuje i presuđuje našu sudbinu – to je historija osvajača. Narodi Srednje Evrope nisu osvajači. Oni se ne mogu odvojiti od evropske povijesti, ne mogu postojati izvan nje; ali, oni predstavljaju pogrešnu stranu te povijesti, oni su njene žrtve i izopćenici. Takav pogled na historiju, oslobođen zablude, izvor je njihove kulture, njihove mudrosti, njihova "vanserijskog duha" koji se ruga veličini i slavi. "Ne zaboravite nikada da se historiji naših dana možemo oduprijeti samo suprotstavivši se Historiji kao takvoj." Ovu Gombrowiczevu rečenicu volio bih uklesati na kapije Srednje Evrope.

Više nego bilo gdje drugdje, upravo se u ovoj regiji malih naroda koji "jošte nisu propali" jasno vidi ranjivost Evrope, cijele Evrope. Zapravo, u našem modernom svijetu gdje moć ima tendenciju da se sve više i više koncentrira u rukama nekolicine velikih zemalja, svi evropski narodi su u riziku da postanu malim narodima i podijele njihovu sudbinu. U tom smislu sudbina Srednje Evrope anticipira sudbinu Evrope uopće, a njena kultura zadobija znatnu relevantnost.

Dovoljno je pročitati najveće srednjoevropske romane: u *Mjesečarima* Hermana Brocha, Historija se javlja kao proces postepene degradacije vrijednosti; *Čovjek bez svojstava* Roberta Musila oslikava euforično društvo koje ne shvaća da će sutra nestati; u *Dobrom vojaku Švejku* Jaroslava Haška, pretvarati se idiotom postaje posljednji mogući metod očuvanja vlastite slobode; Kafkine romaneskne vizije govore nam o svijetu bez pamćenja, o svijetu koji dolazi nakon historijskog vremena.

Sva velika sredjoevropska umjetnička djela iz ovog stoljeća, sve do danas, mogu se razumjeti kao dugačke meditacije o mogućoj propasti evropske ljudskosti.

8.

Danas (1984. prim.prev.) je cijela Srednja Evropa pod ruskim jarmom izuzev malene Austrije koja je više slučajno nego nuždom zadržala neovisnost, ali je, otrgnuta iz srednjoevropskog konteksta, izgubila većinu svog karaktera i svaku važnost. Nestanak kulturne domovine Srednje Evrope zasigurno je jedan od najvećih događaja ovog stoljeća za ukupnu zapadnu civilizaciju. Pa zato ponavljam svoje pitanje: kako je moguće da je to prošlo neopaženo i neimenovano?

Odgovor je jednostavan: Evropa nije primijetila nestanak svoje kulturne domovine zato što Evropa svoje jedinstvo više ne poima kao kulturno jedinstvo.

Na čemu se, zapravo, zasniva evropsko jedinstvo?

U srednjem vijeku, utemeljilo se na zajedničkoj religiji. U moderno vrijeme, u kojem je srednjovjekovni Bog zamijenjen s *Deus absconditus*, religija je odstupila, ustupajući mjesto kulturi, koja je postala izraz vrhovnih vrijednosti po kojima evropski humanitet sama sebe razumijeva, definira i identificira evropskim.

Sad se čini da se nova promjena dešava u našem stoljeću, jednako bitna kao i ona koja razlikuje srednji vijek od moderne ere. Baš kao što je Bog davno nekada ustupio mjesto kulturi, sad i kultura ustupa mjesto.

Ali čemu ili kome? Koja domena vrhovnih vrijednosti može ujediniti Evropu? Tehnički pothvati? Tržište? Masovni mediji? (Hoće li velikog pjesnika zamijeniti veliki novinar?)

Ili politika? Ali koja politika? Desna ili lijeva? Postoji li saznatljiv zajednički ideal koji još postoji ponad ovog manihejskog lijevo-desno koje je gluho koliko je i nepremostivo. Hoće li to biti načelo tolerancije, poštovanja za uvjerenja i ideje drugih ljudi? No neće li ta tolerancija postati prazna i beskorisna ukoliko više ne štiti bogatu kreativnost ili snažan skup ideja? Ili treba-

mo razumijeti abdikaciju kulture kao neku vrst spasenja kojem se trebamo ekstatično predati? Ili će se *Deus absconditus* vratiti da popuni prazan prostor i prikaže se? Ne znam, ništa o tome ne znam. Mislim da jedino znam da se kultura povukla.

9.

Franz Werfel je proveo prvu trećinu svog života u Pragu, drugu trećinu u Beču, a posljednu, treću, kao emigrant, prvo u Francuskoj, pa onda u Americi – eto vam tipične srednjoevropske biografije. 1937. nalazimo ga u Parizu sa suprugom, poznatom Almom, Mahlerovom udovicom; Organizacija za intelektualnu suradnju unutar Lige naroda pozvala ga je na konferenciju o "Budućnosti književnosti". Tokom konferencije Werfel se zauzeo ne samo protiv hitlerizma, nego također protiv totalitarne prijetnje općenito, ideološke i novinarske nepromišljenosti našeg vremena koja je kulturu dovela na rub uništenja. Govor je završio s prijedlogom za koji je vjerovao da će zaustaviti taj demonski proces: osnovati Svjetsku akademiju pjesnika i mislilaca (*Weltakademie der Dichter und Denker*). Ni u kojem slučaju članove ne bi trebale imenovati njihove države. Odabir članova zavisio bi samo na vrijednosti njihova djela. Broj članova, koje bi činili najveći pisci svijeta, trebalo bi da bude između dvadeset četiri i četrdest. Zadaća ove akademije, oslobođene svake politike i propagande, bila bi "suprotstaviti se politizaciji i barbarizaciji svijeta."

Ne samo da je prijedlog bio odbijen, nego su mu se otvoreno narugali. Naravno, to je bilo naivno. Užasno naivno. U apsolutno politiziranom svijetu u kojem su se umjetnici i mislioci već nepovratno "predali", već politički *engagé*, kako bi uopće bilo moguće osnovati jednu takvu akademiju? Zar ne bi ona imala komični aspekt skupa plemenitih duša? Međutim, taj mi se naivni prijedlog nadaje dirljivim, jer otkriva očajničku potrebu iznova pronaći moralni autoritet u svijetu ogoljenom od svake vrijednosti. On otkriva bolnu želju da se čuje nečujni glas kulture, glas *Dichter und Denker*.

Ova se priča u mom umu miješa s uspomenom na jutro kad je policija, nakon što je rasturila stan jednog od mojih prijatelja, poznatog češkog filozofa, zaplijenila tisuću stranica njegova filozofskog rukopisa. Netom nakon toga šetali smo ulicama Praga. Otpješačili smo nizbrdo s Vyšehrada, gdje

je živio, prema poluotoku Kampa; prešli smo Manesov most. Pokušao je sa svim tim zbijati šale: kako će policija dešifrirati njegov filozofski lingo, koji je prilično hermetičan? Ali nije bilo te šale koja bi mogla ublažiti njegov bol, nadoknaditi deset izgubljenih godina rada na rukopisu čiju kopiju nije imao.

Razgovarali smo o mogućnosti da se pošalje otvoreno pismo u inozemstvo ne bi li ovu konfiskaciju pretvorili u međunarodni skandal. Bilo nam je savršeno jasno da pismo ne smije biti adresirano na neku instituciju ili državnika, nego samo na neku izvanpolitičku figuru, na nekoga koji važi za neupitnu moralnu vrijednost, nekoga univerzalno prihvaćenog u Evropi. Drugim riječima, veliku kulturnu figuru. Ali ko bi to bio?

Izenada, otkrilo nam se da takva figura ne postoji. Zasigurno je bilo velikih slikara, dramatičara, glazbenika, ali oni više nisu imali privilegirano mjesto moralnog autoriteta u društvu koji bi Evropa prihvatila kao svog duhovnog predstavnika. Kultura više nije postojala kao sfera koja bi određivala vrhovne vrijednosti.

Hodali smo prema trgu u starom gradu blizu mjesta gdje sam ja tad živio, i osjećali užasnu samoću, prazninu, prazninu u evropskom prostoru iz kojeg se kultura postepeno povlačila.

10.

Posljednje izravno osobno iskustvo Zapada koje srednjoevropske zemlje pamte je priod između 1918. i 1938. godine. Njihova slika Zapada je dakle Zapad kakav je bio u prošlosti, Zapad iz kojeg se kultura nije potpuno povukla.

S tim na umu, želim naglasiti značajne okolnosti: srednjoevropske ustanke nisu hranile novine, radio ili televizija – to jest, "mediji". Njih su pripremili, oblikovali i realizirali romani, poezija, kazalište, kino, historiografija, književna kritika, popularna komedija i kabare, filozofske diskusije – dakle, kultura.

Masovni mediji – koji su, za Francuze i Amerikance neodvojivi od toga šta je danas Zapad – nisu igrali ulogu u tim ustancima (jer su tisak i televizija bili potpuno pod kontrolom države).

Iz tog razloga, kad su Rusi okupirali Čehoslovačku, učinili su sve što je moguće kako bi uništili češku kulturu.

Destrukcija je imala tri značenja: prvo, uništeno je središte opozicije; drugo, potkopan je identitet nacije, omogućivši ruskoj civilizaciji da ga lakše proguta; treće, moderna era nasilno je prekinuta, era u kojoj je kultura još predstavljala ostvarenje.

Ova treća posljedica mi se čini najvažnijom. U rezultatu, totalitarna ruska civilizacija je radikalna negacija modernog Zapada, Zapada stvorenog prije četiri stoljeća, u osvit moderne ere: ere zasnovane na autoritetu mislećeg pojedinca, koji sumnja, te na umjetničkom stvaranju koje izražava njegovu jedinstvenost. Ruska invazija bacila je Čehoslovačku u "postkulturalno" doba i ostavila je bespomoćnu i ogoljenu pred ruskom armijom i sveprisutnom državnom televizijom.

Još uvijek potresen tim trostruko tragičnim događajem invazije na Prag, stigao sam u Francusku i svojim francuskim prijateljima pokušao objasniti masakr kulture koji se desio nakon invazije: "Zamislite! Sve književne i kulturne revije su ukinute! Sve do jedne, bez izuzetka! To se nikad nije dogodilo u češkoj povijesti, čak ni pod nacističkom okupacijom tokom rata."

Moji bi me prijatelji gledali sa zanimanjem ali i neugodom koju sam tek kasnije shvatio. Kad su sve revije u Češkoj ukinute, cijela je nacija znala za to i patila zbog velikih posljedica tog događaja.

Da su sve revije u Francuskoj i Engleskoj nestale, niko ne bi ni primijetio, čak i urednici. U Parizu, u tom potpuno kultiviranom miljeu, tokom večernjih zabava komentira se televizijski program, ne književne revije. Jer se kultura već povukla. Njen nestanak, koji smo mi u Pragu doživjeli kao katastrofu, šok, tragediju, u Parizu je prošla kao nešto banalno i beznačajno, jedva vidljivo, kao ne-događaj.

11.

Nakon uništenja Austrijskog Carstva, Srednja Evropa je izgubila svoje bedeme. Nije li izgubila i dušu nakon Auschwitzta, koji je obrisao jevrejski narod s njene mape? Nakon što je 1945. istrrguta od Evrope, postoji li više uopće Centralna Evropa?

Da, njena kreativnost i njeni otpori sugeriraju da ona "jošte ni propala". Ali ako živjeti znači postojati u očima onih koje volimo, onda Srednje Evrope više nema. Preciznije: u očima naše voljene Evrope, Srednja Evropa je tek dio Sovjetskog carstva i ništa više, ništa više.

A zašto bi nas to trebalo iznenađivati? Po svom političkom sustavu, Srednja Evropa je Istok: po svojoj kulturalnoj povijesti, ona je Zapad. Ali pošto i sama Evropa gubi svoj vlastiti kulturalni identitet, ona u Srednjoj Evropi ne vidi ništa do politički režim; drugim riječima, u Srednjoj Evropi ona vidi samo Istočnu Evropu.

Srednja Evropa se dakle ne treba boriti samo protiv velikog represivnog susjeda nego protiv suptilnog, upornog pritiska vremena, u kojem je doba kulture prisutno tek u tragovima. Zato ima nečeg konzervativnog, gotovo anakronog u srednjoevropskim ustancima: oni očajnički pokušavaju restaurirati prošlost, prošlost kulture, prošlost modernog doba. Samo u tom dobu, samo u svijetu koji još ima kulturalnu dimenziju, Srednja Evropa još uvijek može braniti svoj identitet, još uvijek biti pojmljena onim što jeste.

Istinska tragedija Srednje Evrope nije dakle Rusija, nego Evropa: ta Evropa koja je predstavljala tako veliku vrijednost da je direktor Mađarske novinske agencije bio spreman umrijeti za nju, i zaista jeste umro. Iza željezne zavjese, nije slutio da su se vremena promijenila i da se ni u samoj Evropi Evropa više ne doživljava kao vrijednost. Ni sumnjao nije da će rečenica koju će poslati teleksom izvan granica svoje ravne zemlje zvučati demode i neće biti shvaćena.

S engleskog jezika prevela Venita Popović